

УДК 94(477)-055.2:314.156.5

СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ПРО ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНОК
УКРАЇНИ В УМОВАХ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА І ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 рр.

Досліджуються спогади очевидців, які висвітлюють економічне становище жіноцтва України в умовах форсованої колективізації сільського господарства і голодомору 1932 – 1933 рр.

Исследуются воспоминания очевидцев, которые освещают экономическое положение крестьянок Украины в условиях форсированной коллективизации сельского хозяйства и голодомора 1932-1933 гг.

The author investigated the economical situation of the womenfolk of Ukraine in times of famine 1932 – 1933 in the context of the collectivization on basis of the analysis of memoirs of eye-witnesses.

Ключові слова: Україна, колективізація сільського господарства, Голодомор, жіноцтво, спогади, історія.

Спогади є найчисленнішим різновидом джерел особового походження. Їх цінність, як джерела, залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відіграв автор у подіях, що їх він описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів та ін. Спогади, створені за живими слідами подій, як правило, точніше передають їх характер і зміст. У спогадах, написаних через багато років, на характер авторської оповіді негативно впливають не лише притуплення гостроти пам'яті автора, а й ті зміни, що відбулися за минулий час у його поглядах, сприйнятті дійсності [3, с.414]. Спогади, в яких відтворенні події певного часу, не позбавлені суб'єктивності в оцінці історичних фактів, суспільних явищ. Тому їх цінність зростає, коли вони використовуються у комплексі з іншими видами джерел.

Щодо спогадів очевидців голодомору, у яких відображено економічне становище жіноцтва України в контексті колективізації в цей період, варто відзначити, що значна їх кількість представлена у збірниках, що зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, зокрема у таких, як: „Великий голод в Україні 1932-1933

років” у 4 т., „Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки: міжнародна науково-теоретична конференція (Київ, 28 листопада 1998 р.)”, „Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932 – 1933 років на Дніпропетровщині”, „Пам’ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район”, Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали” у 2 книгах, „Святиня і голодомор: Свідчення очевидців”, „Український голокост 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив”, та на сторінках сучасної української періодичної преси.

Варто зауважити, що економічне становище жіноцтва України часів голодомору у контексті колективізації висвітлене в спогадах його безпосередніх жертв, в більшій мірі звичайно власне жінок та лише поодиноких чоловіків, що можна пояснити відповідною тогочасною демографічною ситуацією та більшою участю у тих подіях власне жінок. Характерними особливостями жіночих спогадів, на відміну від чоловічих, є їх порівняно більша детальність, уважність до фактажу, менша політизованість.

Територіальні межі охоплюють в основному східну, північну та центральну частини України (Хмельниччина, Черкащина, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Дніпропетровщина, а також Донбас та м. Київ).

Половина очевидців на час голодомору були дітьми до 16 років, безпосередньо з багатодітних сімей. Переважна більшість були селянами – колгоспниками, розкуркуленими, одиниці ж представниками робітництва та інтелігенції.

Більша половина очевидців наводить різноманітні факти розкуркулення або своїх сімей, або сімей сусідів, зокрема, репресій, експропріацій та, зрештою, примусової колективізації.

Так описують ці процеси очевидці з Хмельниччини: „1929 – ходили по хатах з книжками записувати в колгоспи” [7, с.72], „В 30-х рр. в батька забрали всю землю, а дали йому кусок поля дуже далеко. Коні, корову забрали, а в хаті зробили столову” [7, с.67], „Розкуркулили все. Було 4 кімнати. І ліжка, і подушки, шкафи... навіть дах розібрали. Коні, вівці, увесь реманент забрали в колгосп. Була велика копиця соломи. Розкуркулення було в березні місяці. Садок наш вирубили до пенька, шукали золото” [7, с.63], „1932 нас вигнали з хати” [7, с.73], „1933 – було ще порося в нас, та й те забрали” [7, с.27].

Як бачимо, колективізація на Хмельниччині супроводжувалась розкуркуленням з вилученням у селянських родин усього без винятку рухомого та нерухомого майна та продуктів харчування не залежно від його вартості. Також очевидці засвідчили, що серед активістів, що

займались експропріацією, були і жінки: „З Сільради активістка приходила Березенець Софія: забрали мак, матері дали 3 роки тюрми” [7, с.63].

Серед інших подібні факти наводять очевидці з Чернігівщини: „У сім'ї забрали сарай, клуню, колодязь, кобилу і скриню” [5, с.16], „Мали корову, плуг, рало, але все забрано, навіть хустки, посуд та подушки” [5, с.18], „1933 прийшли енкаведисти в формі і почали робити обшук. Вони передивились кожну книжку, знайшли кукурудзу” [9, с.258], „Голодувати почали взимку 1932 р. Активісти забрали пшоно і картоплю” [5, с.29], „Забирали все: від хліба до цибулі. Якщо не віддавали по-доброму, то дуже били і погрожували розстріляти” [5, с.10], „Продбригади займались вилученням картоплі і хліба. Викачування відбувалось не у всіх, а вибірково” [5, с.11].

Щодо виконавців експропріації очевидці наводять такі свідчення: „Бригада, яка „викачувала” хліб під час Голодомору, складалась з 12 чоловік. Вдень п'ють – гуляють, вночі йдуть забирати” [5, с.18], „Під час колективізації вступили до колгоспу. А хто не хотів – в Сибір. Діяли „бригади” людей, які забирали все до останньої краплі. Пам'ятаю серед них одну жінку, яка забирала у людей ворочки з насінням” [5, с.10]. Такі дії пов'язані, насамперед, з майновою диференціацією на селі, де бідні селяни об'єднувалися в так звані „бригади” проти заможних „куркулів”, щоб таким чином „вижити” за рахунок інших.

Крім того, селяни самі вимушені були віддавати своє майно, щоб уникнути розкуркулення та добровільно вступати до колгоспів. Зокрема, очевидці згадують, що у 1932 р. було розгорнуто кампанію натурального податкового збору з худоби та врожаю. „Коли селяни посплачували податки, то по селах почали ходити угруповання „Красна сваха”, що ходила по людях, які не хотіли йти в колгосп” [5, с.41], „Мати вступила до колгоспу з потреби, батько – ні. Сім'я розкуркулена не була, бо бідні були. Мали коня і корову” [5, с.29], „Вступ до колгоспу був примусовим – забирали все” [5, с.30], „Батько пішов до колгоспу добровільно, одним з перших, тому родину ніхто не розкуркулював. Була корова, але молоко треба здавати. Якщо не здаси, могли і в тюрму відправити” [5, с.40], „Вступ до колгоспу був примусовим – написали заяву під погрозою вигнання з хати. Сім'я розкуркулена не була, але спиляли 15 верб і забрали комору вівса” [5, с.31]. Крім загрози розкуркулення, селян піддавали також моральному тиску: „Під час колективізації на санях возили Муху Лисавету і Мелюгу Мотрю, щоб присоромити, що не вступають до колгоспу, але вони і не вступили” [5, с.34].

Подібне становище було, за свідченнями очевидців, і на Полтавщині. Так само відбувались експропріації: „Забрали в нас коня і корову, коня віддали до колгоспу, а корову забрав собі один з активістів. Вони мали

право забрати, що хотіли: одягу, начиння, меблі. Вони ж влада. Батькову кузню розібрали і перевезли до колгоспу” [9, с.246], „Батьки були господарі. Мали господарку: землю сіяли й худобу тримали” [1, с.5].

Важким було становище одноосібників та підприємців: „1931 – почали забороняти торгівлю. Наложені великі податки на купців. Ми не мали своєї власної хати в Сагайдаку. Жили в хаті заможного селянина”, [1, с.456] – свідчить Валентина Савчук, мешканка торгової залізничної станції „Сагайдак”, „Приходили шукати хліба, а не знайшли, хоча він у нас був” [1, с.458], „Примушували вступати до колгоспу. Але батько не хотів, він платив хлібом. А коли хліб закінчився, то приїхала міліція з чоловіками та жінками. Відбили в коморі замок і вичистили все: збіжжя, муку, крупи, горох, жінки повимітали засіки мітлами все до зернини” [9, с.245 – 46]. Отже, селяни, що відмовлялися вступати до колгоспу каралася примусовими податками, які платились хлібом або грошима. А в разі випадку несплати „штрафу” в них забирали все майно. Слід зауважити, що у наведеному випадку теж згадується участь жінок в експропріаціях, що говорить про те, що одні жінки зазнавали моральних та матеріальних збитків, а інші – брали участь у безчинствах над ними.

Також згадуються випадки знищення чоловічих та жіночих засобів виробництва, „що підлягали усуспільненню, як непотрібні в колгоспах: ткацькі, столярні, гончарні верстати, аж до прядок та ступ” [6, с.97].

Очевидці становища часів голодомору в Дніпропетровській області теж описують здійснення експропріації та розкуркулення одноосібників: „Батьку наказали здати 200 пудів зерна за продрозкладку – здав. Потім 300, ще 500, ще 1000 пудів... Зерна немає. Якщо не здасть – на Соловки”. Тому селяни мусили шукати вихід в інших регіонах країни, щоб купити необхідну кількість зерна і здати державі. Але не завжди ці зусилля мали успішні результати. „Батько в село не повернувся, то маму вигнали з 4 дітьми з хати, лишили нам тільки те, що було на нас. Коли мама спробувала одягнути на себе три спідниці, її роздягли” [2, с.404], „Сусідів теж розкуркулили. У них було 2 корови і 2 лошиці. Чоловіка – на Соловки, а жінку вигнали з хати взимку, знявши з неї верхній одяг. Грудну дитину у сповивальнику викинули у сніг. На голову жінці натягли відро і з галасом і глузуванням, погрожуючи та б’ючи палицями по відру, вигнали за село разом з старшою дочкою” [2, с.404], „Кожен двір мав здати державі 500 пудів зернових до колгоспної комори. Тато не здав 8 пудів – розкуркулили. Зерна не знайшли, але забрали весь одяг, сильно побили батька і забрали з собою. Мати мусила йти до колгоспу” [2, с.403].

З наведених свідчень можна уявити становище жінок – дружин та дочок з розкуркулених сімей, які зазнавали не лише матеріальних збитків, а й мали змогу відчувати brutальне ставлення до себе з боку представників

влади. Знущання над жінками, побої, звірські вчинки щодо дітей – такими були прояви жорстокості тих, хто втілював політику радянської влади щодо українського селянства в життя.

У свідченнях описується становище і жінок-одиначок: „1933 р. я закінчила 6 класів.., в’язали в день по 116 снопів. Увесь врожай забрали” [4, с.66], „СОЗ, МТС були в селі. Працювала в радгоспі „Червоноармієць” [4, с.74-75], „1932 – 1933 рр. урожай був. Але весь хліб забирали активісти”. Встановлювалися обов’язкові норми, які потрібно здати державі: „100 л молока від корови, за землю платили 175 крб.” [4, с.74-75], „45 кг. м’яса, 350 л. молока, 300 яєць” [2, с.395], а якщо норми не виконувались – то забирали корову.

Не оминули увагою очевидці і особистостей експропріаторів: „Ходили „буксіри” і „червоні валки” насильно забирали все” [4, с.71], „1932 р. актив з бідноти ходив по хатах, городах, довбали піками землю. Вечорами часто члени активу збирались у хаті одної жінки, вона їм гнала самогон, а вони їй привозили курей, щоб вона їм варила їсти” [4, с.67], „Активісти були з місцевих жителів, це були ледарі, які шукали легкого хліба, займалися конфіскацією хліба у односельців” [2, с.395].

Дослідником віднайдено свідчення про розкуркулення в Харківській області, але воно є досить показовим: „Розкуркулення проводили селяни, а головою сільради був чужинець. Батько втік, щоб уникнути колективізації, родину розкуркулили без батька і вигнали з хати. Мама спасалася тим, що ходила у місто все міняти. Як у сільському піде, то її зразу заберуть на машину. То вона в міське убрання” [1, с.301]. Досить промовистим є також свідчення жительки м. Канева: „Моя мама – вдова, так вони наклали на неї податок – 20 пудів хліба. Як не зібрали такого врожаю – змушені були вступити в Канівський колгосп. Згодом забрали в нас леваду” [8, с.40]. Також лише одне свідчення про розкуркулення селян на Донбасі: „Батька розкуркулили, відправили в Сибір. Батько пропонував віддати свою хату під школу на хуторі” [1, с.293]. За даною інформацією можна припустити, що розкуркулення в урбанізованих зонах не мало значних наслідків, оскільки великі міста були центрами розгорнутої індустріалізації.

Оглядаючи відображення становища жіноцтва України часів розкуркулення, колективізації та голодомору, можна констатувати, що найбільше воно висвітлене очевидцями голодомору на Хмельниччині, на Чернігівщині та в Дніпропетровській області. За свідченнями очевидців, становище сільських жінок з розкуркулених родин та одначок, чоловіки яких втекли або були вислані до Сибіру, було найважчим. Єдиним способом для їх виживання був вступ до колгоспу або ж пошук якоїсь роботи зі стабільною оплатою праці. Активістки ж та жінки, що

допомагали активістам, мали набагато більше можливостей. Треба згадати також жінок, що вступали до колгоспу добровільно, яким залишали частину майна та надавали у користування колгоспне майно.

Очевидці значну увагу в своїх свідченнях приділили експлуатації українських колгоспниць часів голодомору.

Так описували працю жінок та її оплату у колгоспах Бахмацького району Чернігівщини: „Ми, малі діти, теж змушені були працювати в колгоспі, щоб заробити їжу: гребли сіно, збирали в полі колоски. Взимку підмітали, чистили сніг – відробляли гужовий податок (ремонт доріг) [5, с.29]. В сім'ї ніхто не помер від голоду, бо за роботу в колгоспі давали щось їстівне: напівгнилу картоплю, макуху, невідомо з чого спечений хліб. Вдома теж пекли хліб” [5, с.30], „1932 – 1933 рр. були неврожайними. Забрали насіннєву картоплю, сушені груші. У колгоспі давали миску борщу з конюшини, сочевицю, 100 г. хліба. Їли навіть жаб” [5, с.30], „1932 вступила в колгосп ланковою. На ланку колгосп давав 3 – 4 га землі. Була і різноробочою: і косила, і молотила. За роботу нічого не давали, лише годували” [5, с.18], „Розкуркулені не були. Була страшна засуха. Корова рятувала” [5, с.28], „Примушували йти до колгоспу. На зароблену сотку давали 100 г. хліба. Відпрацювавши цілий рік у колгоспі, отримували 20 кг. цукру” [5, с.28], „У колгоспі варили для політниць суп з галушками. Ще давали по 200 г. хліба” [5, с.11]. З аналізу наведених свідчень можна також зробити висновок про розшарування колгоспниць, одні з яких ледь животіли, в той час, коли інші мали привілеї.

Існують свідчення, у яких згадані випадки як примусового, так і добровільного вступу селян до колгоспів на Дніпропетровщині: „1930 р. – колгосп ім. Хосе Марті. Селяни поробили решітки в корівниках, щоб не забирали у них худобу. Але активісти порозпилювали і забрали” [2, с.397], „1931 р. – 5 колгоспів: ім. Чубаря, ім. Кірова, „Новоселянка”, ”1 травня”, „Червона зірка”. Змушували вступати всіх” [2, с.395], „Колгосп „П'ятнадцятиріччя”, головою поставили немісцевого, чужого. Ми з чоловіком зразу вступили” [4, с.67], „Колгосп „Шлях Леніна” [2, с.402]. Очевидці описують надані у колгоспі присадибні ділянки та норми відробітку за них, різняться в аналізі врожаю років голодомору: „МТС у селі. Хто працював у колгоспі, тому давали присадибні ділянки” [4, с.67], „Біля хат у людей були ділянки по 30 – 90 соток, але податок був великим” [4, с.67], „Врожай 1931 – 1932 рр. був слабенький, у 1933 р. був багатшим” [4, с.67], „1933 врожай був поганий і колгосп „Жовтень” повісили на „чорну дошку” („чорна дошка” – список колгоспів-боржників по здачі врожаю, по відношенню до яких вводились суворі санкції – Авт.). Норма хлібоздачі мінялася” [4, с.71], „Врожай був добрим. Норми хлібозаготівель були необмеженими. Жили більш-менш добре, бо була корова” [2, с.397].

Оповідачі дійшли висновку, що становище колгоспниць у більшій мірі залежало від норм хлібозаготівель, ніж від якості врожаю, було вкрай тяжким. З таким твердженням погодились оповідачі з Полтавщини, згадавши постанову, „яка обмежувала розмір приватних городів: 30 соток господареві, а решта – колгоспне. Відміряли та кілочками значили відрізану землю” [6, с.100].

Дослідивши свідчення, що стосуються розкуркулення та колективізації, можна стверджувати, що найбільш болісно в економічному плані для жіноцтва ці процеси проходили на Хмельниччині, на Чернігівщині та в Дніпропетровській області, тому що тут вилучали у селян, які не хотіли вступати в колгоспи, усе без винятку майно та продукти харчування, а також у цих регіонах проводилася пильніша робота щодо норм здачі державних податків на худобу та землю. На Черкащині, Полтавщині, Харківщині та на Донбасі економічна ситуація була порівняно менш складна. Колективізація супроводжувалась вилученням у селянок усього майна. Мали місце випадки знищення засобів виробництва. Щоб уникнути розкуркулення селянки добровільно вступали до колгоспів. Становище сільських жінок з розкуркулених родин та одначок було найважчим. Серед активістів, що займались експропріацією, були і жінки. Становище колгоспниць у більшій мірі залежало від норм хлібозаготівель, ніж від якості врожаю, було вкрай тяжким.

1. Великий голод в Україні 1932-1933 років: [матеріали Конгресово-президентської Комісії США з вивчення Великого голоду в Україні 1932-1933 рр.]: у 4 т. / Ін-т історії України НАН України; [наук. ред. Кульчицький С. В.; упоряд. Д. Мейс] – К.: Києво-Могилянська акад., 2008 – Т. 2: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США – 2008. – 814 с.

2. Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки: міжнародна науково-теоретична конференція (Київ, 28 листопада 1998 р.). – Київ – Нью-Йорк.: Видавництво М. П. Коць. – 2000. – 420 с.

3. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

4. Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932 – 1933 років на Дніпропетровщині / Ред. Іваненко В.В. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ. – 1993. – 84 с.

5. Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район / Т.М.Стрижун (упоряд.). – Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. – 71 с.

6. Петренко М. Сні про окрасць хліба // Березіль. – 2008. – № 5/6. – С. 96 – 119.
7. Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали: у 2 книгах. – Книга друга. /Асоціація дослідників голодоморів в Україні / Упор. Петро Ящук. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць. – 1999. – 611 с.
8. Святиня і голодомор: Свідчення очевидців / Упоряд. О.В.Білокінь. – Львів: ПП Сорока Т.Б., 2003. – 60 с.
9. Український голокост 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – Т.5 / Упоряд.: Ю.Мицик, І.Винницька. – К., 2008. – 322 с.